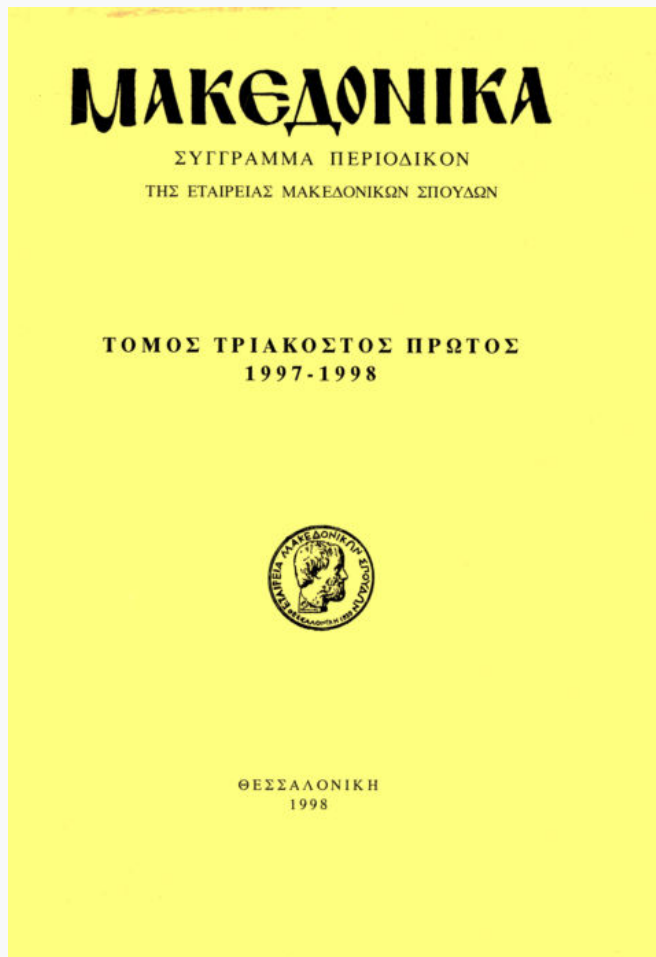

Μακεδονικά

Τόμ. 31, Αρ. 1 (1998)

Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche

Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.143](https://doi.org/10.12681/makedonika.143)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βοκοτόπουλος Π. Λ. (1998). Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche. *Μακεδονικά*, 31(1), 429–432. <https://doi.org/10.12681/makedonika.143>

Stephan Westphalen, *Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche* (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 42), Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 1998, XIV + 162 σελ., 40 πίνακες, 4^ο.

Μεταξύ των πολλών μεσαιωνικών εκκλησιών της Κωνσταντινουπόλεως που υπέστησαν επανειλημμένες μετασκευές, άλλαξαν χρήση και έχουν σήμερα σχεδόν τελείως εξαφανισθεί, καταλέγεται ο γνωστός με την τουρκική ονομασία Όνταλάρ τζαμί ναός. Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλεως, κοντά στην Μονή της Χώρας, και έρειψώθηκε κατά την μεγάλη πυρκαϊά που κατέστρεψε την συνοικία αυτή τό 1919. Γνωστό είναι ότι παραχωρήθηκε στους δομηνικανούς τό 1475, όταν εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Γενουάτες πρόσφυγες από την Κριμαία, και ότι μετετράπη σέ μουσουλμανικό τέμενος τό 1640. Όπως και άλλοι βυζαντινοί ναοί της Βασιλεύουσας, έγινε για πρώτη φορά γνωστός από τό βιβλίο του Πασπάτη *Βυζαντιναί Μελέται* (1877). Από τότε μνημονεύεται αρκετά συχνά στην βιβλιογραφία και προτάθηκε ή ταύτισή του μέ διάφορα μνημεία που αναφέρουν οί πηγές, έλειπε όμως μία συστηματική δημοσίευση και αξιολόγηση της αρχιτεκτονικής, των τοιχογραφιών και των γλυπτών του, παρά την ανασκαφή που διενήργησε τό 1934-1935 ό Έλβετός κλασικός αρχαιολόγος Paul Schazmann (1871-1946) και τά δύο άρθρα που δημοσίευσε. Τό κενό αυτό έρχεται νά καλύψει, βασιζόμενος κυρίως στά κατάλοιπα του Schazmann, ό κ. Stephan Westphalen. Τό βιβλίο του βασίζεται στην διδακτορική του διατριβή, που ύποστηρίχθηκε τό 1995 στό Πανεπιστήμιο του Freiburg im Breisgau.

Μετά τόν Πρόλογο και τόν Κατάλογο συντομογραφιών (σσ. IX-XIII) ακολουθεί Εισαγωγή, όπου εκτίθενται ή ιστορία του μνημείου και οί σχετικές έρευνες, σχολιάζεται ή προσφορά του Schazmann και δημοσιεύονται 38 σκαριφήματά του (σσ. 1-21). Τό Πρώτο Μέρος αφορά στην αρχιτεκτονική. Περιγράφεται πρώτα και σχολιάζεται τό αρχικό κτήριο, ή κρύπτη και ή ύποδομή του δεύτερου ναού (σσ. 23-47), και ακολουθούν λεπτομερεστάτη περιγραφή του ναού αυτού (σσ. 48-65), διαπραγμάτευση των τυπολογικών χαρακτηριστικών και της τοιχοποιίας του (σσ. 65-83) και χρονολόγησή του (σσ. 65-66). Τό Δεύτερο Μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην ζωγραφική. Έξετάζονται διαδοχικά οί τοιχογραφίες του αρχικού ναού (σσ. 85-106), της κρύπτης του (σσ. 106-110), της δεύτερης εκκλησίας (σσ. 110-135) και των τάφων της ύποδομής (σσ. 135-140). Σέ Παράρτημα περιγράφονται τά γλυπτά που προέρχονται από τό Όνταλάρ (σσ. 141-150). Στίς σσ. 151-155 αναγράφονται τά σχέδια των καταλοίπων του Schazmann (λείψωμα μέ 75 σχέδια και 31 μονόφυλλα), και ακολουθεί στίς σσ. 155-159 κατάλογος 108 φωτογραφιών του κτηρίου, των τοιχογραφιών και των γλυπτών που είχε στην διάθεσή του ό συγγρ., χωρίς δυστυχώς νά συσχετίζονται μέ τίς φωτογραφίες που δημοσιεύονται στό βιβλίο. Άς σημειωθεί ότι δέν μπόρεσε νά συμβουλευθεί τό Φωτογραφικό Άρχείο της Ύψηρεσίας Άναστηλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, που φυλάσσεται στό εκεί Άρχαιολογικό Μουσείο. Τό κείμενο τελειώνει μέ Εύρετήριο των κυρίων ονομάτων στίς σσ. 160-162. Η πλούσια εικονογράφηση άποτελείται από 68 φωτογραφίες και σχέδια εντός κειμένου και από 40 πίνακες.

Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ σώζονται τὸ τριμερές Ἱερό Βῆμα καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ, πού εἶχε πλάτος 11,65 μ. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη, ἐνῶ οἱ πλάγιες ἦταν πιθανότατα τρίπλευρες καὶ ἐξεῖχαν περισσότερο. Ὁ βόρειος τοίχος τῆς προθέσεως ἐξέχει, ὅπως συμβαίνει λ.χ. στὴν Κοίμησι τῆς Νικαίας. Τὸν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν συνεχόμενη πλευρὰ τῆς νότιας ἀψίδας διαφθρώνουν τυφλά ἀψιδώματα. Στὸν κυρίως ναὸ σώζονται τὰ ἀνατολικά τμήματα δύο πεσοῶν καὶ ἰσοπλατεῖς πρὸς τοὺς πεσοῦς αὐτοὺς παραστάδες, πού ἐξέχουν ἀπὸ τὸ μέτωπο τῶν τοίχων οἱ ὅποιοι χωρίζουν τὸ ἱερό ἀπὸ τὰ παραβήματα. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἦταν πιθανῶς κατὰ τὸν συγγρ. τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰ. (οἱ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ, πού τοποθετοῦνται γύρω στὸ 1000, παρέχουν ἕναν *terminus ante quem*). Κάτω ἀπὸ τὸ Ἱερό Βῆμα καὶ τὸ διακονικὸ ὁ Schazmann ἀπεκάλυψε δύο συγκοινωνοῦντα ἀψιδωτὰ δωμάτια τὰ ὅποια, σύμφωνα μὲ τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, δέν εἶχαν νεκρικὸ χαρακτῆρα.

Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα χρησιμοποιήθηκε τὸν 12ο αἰῶνα ὡς ὑποθεμελίωση γιὰ ἕναν σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο ναὸ μὲ νάρθηκα, στενωτέρω κατὰ 0,85 μ. περίπου ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ, τοῦ ὁποῦ οὐ κατὰ μήκος ἄξων εἶχε μετατοπισθεῖ βορειότερα κατὰ μισὸ περίπου μέτρο, καὶ πλαισιωνόταν ἀπὸ προσκίσματα στὴν βόρεια καὶ νότια πλευρὰ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου κτίσθηκαν τοῖχοι γιὰ νὰ φέρουν τὰ ὑπερκείμενα φορτία καὶ σχηματίσθηκαν ἔτσι μικροὶ θολοσκεπεῖς χώροι, πού ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους. Μερικοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς χώροι ταφῆς ἢ δεξαμενές. Στὰ τόξα τῶν διόδων χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου.

Συγκρίνοντας τὸ ὄνταλάρ μὲ ἄλλους ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ συγγρ. διαπιστώνει ὅτι ἀνήκει σὲ μίαν ὁμάδα ναῶν τοῦ 12ου αἰ., στὴν ὁποία περιλαμβάνει τὴν Κοσμοσώτειρα τῶν Φερρών καὶ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα τοῦ Νέρεζι, ὅπου τὰ παραθύρα τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς εἶναι σχετικῶς στενά καὶ τοποθετημένα ψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα ἦταν πολυγωνικὴ —πεντάπλευρη ἢ ἐπτάπλευρη—, ἡ βόρεια καὶ πιθανώτατα καὶ ἡ νότια τρίπλευρη. Στους πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται οἱ συνήθεις στὴν Κωνσταντινούπολη κόγχες. Ἡ πρόθεση ἔχει ἐπιμήκεις ἀναλογίες, ἐνῶ τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰ. τὰ παραβήματα τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν ναῶν εἶναι τετράγωνα. Γιὰ λόγους πού ἔχουν σχέση μὲ τὸ ἀρχικὸ κτίσμα, ὁ χώρος νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴν πρόθεση καὶ ἐξέχει στὰ νότια καὶ ἀνατολικά. Ἀπὸ σωζόμενα στοιχεῖα συνάγεται ὅτι ἐκαλύπτετο ἀπὸ τροῦλλο ἢ φουρνικό. Ὁ συγγρ. τὸ παραλληλίζει μεταξὺ ἄλλων μὲ τὰ παραβήματα τῆς Κοσμοσώτειρας καὶ τοῦ Νέρεζι, χωρὶς ὥστόσο ν' ἀναφέρει ὅτι πρόκειται ἐκεῖ γιὰ πεντάτρουλλους ναοὺς. Δέν ἀποκλείεται νὰ ἐπρόκειτο γιὰ παρεκκλήσιο καὶ ὄχι γιὰ διακονικὸ. Ὁ νάρθηκας, πού εἶναι τετραμερῆς, ἐπιτείνεται περισσότερο στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὴν βόρεια στοά. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα κωνσταντινουπολιτικὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. οἱ στενές πλευρές του εἶναι εὐθύγραμμες, ἐνῶ σὲ ἀρχαιότερους ναοὺς σκηματίζουν συχνὰ ξέδρες. Ὁ συγγρ. δέν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ κατιχνομένων πάνω ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Ἡ ἄβαθῆς κόγχη πάνω ἀπὸ τὴν βασιλεῖα πύλη θὰ ἐκσμετῆ μὲ τοιχογραφία καὶ ὄχι μὲ εἰκόνα, ὅπως διαβάζομε στίς σσ. 76 καὶ 110. Ἡ βόρεια στοά ἦταν πιθανώτατα ἀνοικτὴ στ' ἀνατολικά, ὅπου θὰ ὑπῆρχε μιὰ σκάλα λόγω τῆς κατοφρέρας τοῦ ἐδάφους. Νότια στοά δέν σώζεται, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὅμως τεκμαίρεται ἀπὸ τὴν ὑποδομή.

Ἡ ἀνωδομή τοῦ δευτέρου ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐναλλαγὴ ζωνῶν χοντροπελεκημένων λίθων τοποθετημένων σὲ ἄφθονο κονίαμα, καὶ διπλῶν ἕως τετραπλῶν σειρῶν

πλίνθων, ανάμεσα στις οποίες μεσολαβούν λεπτότερα τούβλα καλυμμένα από τό κονίαμα. Τίς σειρές τῶν λίθων καί τῶν ἐμφανῶν πλίνθων τονίζουν ἐγχάρακτες γραμμές, πού στίς ζῶνες τῶν λίθων μμοῦνται συχνά πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Ἀμιγρῆ πλινθοδομή ἀπαντᾷ στήν θλοδομία. Σχετικά μέ τήν τεχνική τῆς ὑποχωρημένης πλίνθου διατυπώνεται ἡ ἀποψη ὅτι, ἐκτός τῶν αἰσθητικῶν, τήν ἐπέβαλαν καί οἰκονομικοί λόγοι, ἐπειδή τά μὴ ὁρατά τούβλα τῶν ἐνδιαμέσων στρώσεων θά ἦταν δευτέρας διαλογῆς ἢ θά προέρχονταν ἀπό κατεδαφίσεις, ὅπως ἄλλωστε καί μέρος τῶν λίθων (σ. 79). Ἡ τοιχοποιία τοῦ Ὀντάλαρ παραλληλίζεται μέ τῆς Κοσμοσωτείρας τῶν Φερφῶν (1152) καί τοῦ Ἁγίου Ἀβερκίου στοῦς Ἐλεγκοῦς τῆς Βιθυνίας (1162). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ πλαισίωση τῶν παραθύρων μέ καμπύλες πλίνθους καί τά κᾶβητα πλίνθινα τριγωνικά στοιχεῖα πού σώζονται στήν βόρεια πλευρά (σ. 83, εἰκ. 47). Ὅσον ἀφορᾷ στό πρῶγματι ἀσυνήθιστο πρῶτο στοιχεῖο, τοῦ ὁποίου ἓνα μόνο παράλληλο προσάγει ὁ συγγρ., στόν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων, ἀπαντᾷ ἐπίσης στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. στόν κοιμητηριακό ναό τοῦ Βαδκονο, ὅπου τά πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι πῶρινα (A. Grabar, «Les églises sépulcrales bulgares», *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* I (1921-1922) εἰκ. 89. K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εἰκ. 242) καί ἀργότερα στόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Μονῆς Πολοδσκο στήν Βόρεια Μακεδονία, ὅπου τά καμπύλα τούβλα ἐναλλάσσονται στό τύμπανο τοῦ νοτίου σκέλους μέ ἀποστρογγυλεμένους λίθους (Γ. Βελένης, *Ἐρμηνεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 30).

Οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν σέ διάφορες φάσεις. Στό Ἱερό Βῆμα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ βρέθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Στό ἀρχαιότερο, πού ὁ συγγρ. συσχετίζει μέ τίς τοιχογραφίες τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά καί χρονολογεῖ ἐνδεικτικά περί τό 1000, ἀνήκουν τό κάτω μέρος ἱεράρχου καί τέσσερις ἀπόστολοι ἀπό παράσταση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Πιθανότερο μοῦ φαίνεται νά ἦταν ὁ ἱεράρχης μετωπικός, παρά στραμμένος πρὸς Ἀνατολάς. Σέ νεότερο στρώμα, πού ὁ συγγρ. τοποθετεῖ στά μέσα τοῦ 11ου αἰ., ἀνήκουν τμήματα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στοῦς πλάγιους τοίχους καί ὁ ἅγιος Μερκούριος ὄρθιος, μέ στρατιωτική ἐνδυμασία. Στό ἀνατολικό τμήμα τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκαν τέσσερις ἀταύτιστες μορφές ἀσκητῶν καί παράσταση τοῦ Προδρόμου. Διατηροῦνται ἀποσπασματικά καί κρατοῦν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια μέ δυσζυμβλῆτες ἐπιγραφές, πού ὁ συγγρ. δέν μπόρεσε νά ταυτίσει, πλὴν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Προδρόμου. Στό εἰλητάριο τοῦ πίν. 19.3 εἶναι γραμμένο τό ὕψ' ἀριθμὸν 4 ἀπόσφλημα τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου (Ἀὐτὴ ἐστὶν ἡ μεγάλη ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα τό σφάλμα ἐαυτοῦ βάλῃ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί προσδοκῆσθαι πειρασμὸν ἕως ἐσχάτης ἀναπνοῆς: Ἀποσθῆματα γερόντων, ἐκδ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 44): συνειπῶς ὁ εἰκονιζόμενος ἀσκητῆς εἶναι ὁ ἅγιος Ἀντώνιος. Στό τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας τῆς κρύπτης σώζεται σέ πολὺ κακὴ κατάσταση παράσταση τῆς Θεοτόκου ἐνθρόνου Βρεφοκρατοῦσῆς μεταξύ δύο ἀγγέλων πού κρατοῦν λάβαρα. Ὁ ἀριστερός κρατεῖ καί σφαῖρα. Στούς τοίχους τῆς κρύπτης εἰκονιζόταν πλῆθος ἀγγέλων, στραμμένων πρὸς τὴν ἀψίδα. Ὁ Schazmann εἶχε χρονολογήσει τὸν διάκοσμο αὐτὸν στόν 7ο αἰ. Ὁ κ. Westphalen κατεβάζει τὴν χρονολόγησιν στόν 10ο-11ο αἰ.

Ὁ ναός τοῦ 12ου αἰ. ἐκοσμεῖτο μέ τοιχογραφίες, πού ἦσαν ὁρατές μέχρι τὴν μετατροπὴ του σέ τέμενος, καί μέ ψηφιδωτά, ἀν κρῖνει κανεῖς ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ψηφιδῶν πού ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφή. Λείψανα τοιχογραφιῶν, πού ἔχουν σήμερα καταστραφεί, ὑπῆρχαν μόνο στοῦ διακονικό ἢ παρεκκλήσιο νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ, πού δέν εἶχε ἐνοσματοθετῆ στοῦ τζαμί. Ἡ διακόσμηση περιελάμβανε τρεῖς ζῶνες: μίμηση

ὀρθομαμαρῶσεως, ὀλόσωμους ἁγίους στραμμένους πρὸς τὴν ἀψίδα καὶ σπηνές τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου. Ὁ συγγρ. τὴν συσχετίζει μὲ ὑστεροκομνηνεῖα ἔργα, ὅπως οἱ τοιχογραφίες τοῦ Νέρεξι καὶ οἱ μικρογραφίες τοῦ σιναΐτικοῦ κώδικος 221 καὶ τὴν τοποθετεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ., ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ δευτέρου ναοῦ.

Πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς ὑποδομῆς τοῦ δευτέρου ναοῦ βρέθηκαν λείψανα τοιχογραφῶν ποῦ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῆς ἀνεγέρσεώς του καὶ τῆς Ἀλώσεως: Τρίμορφο μὲ ἀγγέλους, ὁ Χριστὸς καὶ ἕνας ἱεράρχης, ὁ ἐνθρονος Χριστὸς μεταξὺ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πιθανῶς ὁ Προδρόμος. Στὴν δυσανάγνωστη ἐπιγραφή τῆς δευτέρας συνθέσεως (σ. 137) διαβάζω ΔΟΥΛΥC ἀντὶ ΔΟΥΛΙC καὶ ΚΥΡCΑΜΙ ἀντὶ ΚΥΡCΑΛΙ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ γλυπτά ποῦ περιγράφονται στό Παράρτημα ἔχουν χαθεῖ. Βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ μνημείου ἢ στὴν γειτονία του· μερικά εἶχαν ἀποδοθεῖ στόν ναό τῆς Ἁγίας Εὐφημίας.

Διάφορα χαρακτηριστικά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ κτηρίου — ἡ ἐπιμήκης πρόθεση, ἡ μορφή καὶ ἡ διάταξη τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἡ τοιχοποιία — ὀδηγοῦν σέ χρονολόγησι γύρω στά μέσα τοῦ 12ου αἰ. Τό πλησιέστερο πρὸς τό ὄνταλό μνημεῖο εἶναι ἡ Κοσμοσώτεια τῶν Φερρῶν. Σέ συνδυασμὸ μὲ τίς ὑστεροκομνηνεῖες τοιχογραφίες τοῦ διακονικοῦ, ὁ κ. Westphalen τό χρονολογεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.

Τό βιβλίον τοῦ κ. Westphalen εἶναι μιά πολύ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴν βιβλιογραφία γιά τὰ μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βασιλεύουσας. Ὁ συγγρ. ἔχει πολύ καλή γνώση τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἡ διαπραγμάτευση εἶναι συνήθως ἐξαντλητική καὶ πειστική. Ἡ παρουσίαση εἶναι πολύ ἐπιμελημένη, ὅπως καὶ στίς ἄλλες μονογραφίες τῆς ἴδιας σειρᾶς, ἡ ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν ἀψογή. Τυπογραφικά λάθη ὑπάρχουν λίγα, κυρίως στίς γαλλικῆς λέξεις. Στὴν σμμ. 171 διάβαζε latinité ἀντὶ γιά latinité, στὴν σμμ. 303 Descouedres ἀντὶ γιά Descouedres, στὴν σμμ. 447 Monastère καὶ Météores ἀντὶ γιά Monastere καὶ Meteores, στὴν σμμ. 570 épaule ἀντὶ ἐpule, στὴν σμμ. 576 inscription ἀντὶ inscripction, στὴν σ. 143 ἀριθ. 5 Pralong ἀντὶ Prolong. Στὴν σμμ. 351 ἀντὶ γιά Černigon διάβαζε Černigon, στὴν σμμ. 364 καὶ στὴν σ. 160 ἀντὶ Staunrou διάβαζε Staurou ἢ Stavrou, στίς σσ. 123 καὶ 162 Sušica ἀντὶ Sušica, στὴν σ. 127 ἀριθ. 34 Vorwürfe ἀντὶ γιά Vonwürfe, στὴν σ. 140 Loros ἀντὶ Lorors.

*Ἄς εὐχρηθῶμε νά βρεθοῦν καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι ποῦ νά ἐκμεταλλευθοῦν τὰ κατάλοιπα παλαιότερων ἐρευνῶν μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια καὶ πληρότητα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δημ. Α. Παπάξης, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καὶ Ναούσης, ἀρ. 26, Βέροια 1995, σσ. 246.

*Ὁ κ. Δ. Παπάξης εἶναι ἐκπαιδευτικός, ἀλλὰ τό πάθος του γιά τὴ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας τόν ὀδήγησε στὴν ἐρευνα συναφῶν θεμάτων, καρπὸς τῶν ὁποίων εἶναι αὐτοτελεῖς ἢ δημοσιευμένες μελέτες σέ ἐπιστημονικά περιοδικά. Θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ τό βιβλίον του γιά τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Βεροίας, τό ὅποιο προλογίζει ὁ σεβασμιώτατος μητροπολίτης Βεροίας καὶ